

ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

5. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ՇՐՋԱՊԱՏՐ

Օրմանյան շատ ալ դժգոհ չի թվիր, որ իր օրով կիրարկության մեջ չէր Ազգային Սահմանադրությունը: Հնարավորությունները, զորս ան կուտար ժողովրդական դանգվածներուն միջամուխ ըլլալու ազգային խնդիրներու, և իրավասութիւնները, որոնցմով ան կ'օժտեր ազգային մարմինները հարցերը վճռելու ատեն, կրնային պատուհաս դառնալ փափով ալ տարիներուն մեջ, երբ Օրմանյան կ'վարեր պատրիարքութիւնը: Աղետ մը կրնար ըլլալ իրեն համար մանավանդ Ազգային երեսփոխանական ժողովը, եթէ արտոնված ըլլար կանոնավոր նիստեր գումարել ալ տարիներուն, ոչ միայն կաշկանդելով իր ամեն մէկ քայլը, այլ և ամեն վայրկյան սրտնեղութիւն պատճառելով պետական իշխանութեանց, ու մասնավորաբար Պալատին: Որովհետեւ որքան ալ մշտական սարսափի տակ կապրէին մարդիկ, և ստիպված էին կշռել բառերուն նուշնիսկ վանկերը, այնուամենայնիւ վանկերն անգամ կրնային մատի փաթթոց դառնալ Համիդի այդ վարչակարգին տակ:

Եվ արդեն Օրմանյան առհասարակ համակարծիք չերկիր, որ Ազգային երեսփոխանական ժողովը նիստ գումարել տարին տասներկու ամիս, նուշնիսկ համեմատաբար ավելի ազատ շրջաններու: Անոր կարծիքով Ազգային ժողովը պետք է գումարով տարին անգամ մը միայն, Ազգային վարչութիւնը ընտրելու կամ անոր հաշվետվութիւնը լսելու համար, ի հարկին իր տեսակետները բանաձեւելով հիմնական հարցերու:

մասին: Այլապես մշտապես նիստ գումարող Ազգային ժողով մը, Օրմանյանի կարծիքով, գործադիր իշխանութիւն կ'առնա ինքն ալ և կիսանգարե Ազգային վարչութեան գործունեութիւնը, միջամտելով անոր ամեն մէկ քայլին, և ջլտելով ամեն մէկ նախաձեռնութիւն, ինչպէս ըրած է Ներսէս պատրիարքի օրով: Օրմանյան հանգիստ էր այդ տեսակետով. իր քայլերը կաշկանդող մը չունէր:

Եվ այնուամենայնիւ Օրմանյան որոշ կէտեր հարգեց Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութիւններէն: Ան հոգ տարաւ, օրինակ, որ Ազգային վարչութեան կողքին գոյութիւն ունենան Ազգային Սահմանադրութեան նախատեսած օժանդակ մարմիններն ալ, և առաջին հերթին երեք տեսուչ խորհուրդները, — Ուսումնական, Տնտեսական և Դատաստանական, որոնք միշտ գոյութիւն ունեցան լրիւ կազմով: Գոյութիւն ունեին նաև դանաղան ազգային մարմիններ՝ հոգաբարձութեան, խնամակալութեան կամ հանձնաժողովի անվան տակ:

Շատ չխաբւիւնք սակայն մեծ-մեծ անուններէն, որոնք մաս կազմեցին իր նախագահած վարչութեան կամ անոր ենթակա տեսուչ-խորհուրդներուն: Անոնց մեծ մասը ժողովականի համեստ դերքն դուրս չելալ, և ազգային իրենց պարտականութիւնները լիովին կատարած ըլլալ կարծեցին նիստեր չբացակայելով: Մարդիկ կան արդարեւ, որոնք Ազգին մասին կ'մտածեն միայն ժողովե ժողով, և այդքանով Ազգը փրկած ըլլալ կ'կարծեն:

Իր շրջապատին մասին խոսած ատեն, չենք կրնար չառանձնացնել սակայն քանի

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1961 թվականի № 35 և 36-ից:

մը դիմքեր, որոնք պարզ խամաճիկներ կամ խրտվիլակներ չեղան մյուսներուն պես, այլ տեսակ մը հեղինակավոր և սրտցավ գործակիցները օրվան պատրիարքին: Անոնք եղեր էին, որ զինքը բերեր էին պատրիարքական Աթոռը՝ Ազգին ճակատագիրը չհանձնելու համար կարգ մը կասկածելի մարդոց, որոնք, իրենք իսկ արդեն օտարացած, ավելի ևս պիտի լըրճեին հայ կյանքը: Անոնք եղեր էին դարձյալ, որ հոժարեր էին մնալ իր կողքին և Ազգային վարչության աստնապետությունը վարեր էին մեկը մյուսին մահն հետո: Եվ վերջապես, անոնք եղեր էին, որ պետության մեջ վայելած իրենց բացառիկ հեղինակությամբ, վարկ պիտի բանային իրեն համար ալ: Արդարև ադոնցմե շորսն ալ, Հարություն Տատյան և Ստեփան Ասլանյան փաշաները, Տիգրան Յուսուֆյան և Գաբրիել Նորատունկյան, նախախնամություն մը եղան Օրմանյանի համար այդ դժնդակ տարիներուն:

Հնարավոր չէ Օրմանյանի շուրջի մարդիկը հիշել և կանգ չառնել նախ, բացառիկ կերպով, մարդու մը վրա, որ անոր պատրիարքության առաջին հինգ տարիներուն սերտորեն գործակցեցավ անոր: Հարություն փաշա Տատյանն էր ան:

Այս բացառությունը անոր համար նախ, որովհետև Արթին փաշան էր, որ մեծ դեր խաղաց Օրմանյանի պատրիարք ընտրության մեջ, և եթե կարելի է ըսել, ուղղակի ինքն էր, որ կազմակերպեց այդ ընտրությունը: Հետո, Օրմանյանի ընտրութենեն մինչև իր մահը, Արթին փաշան էր, որ վարեց Ազգային վարչության աստնապետությունը: Եվ վերջապես, շնորհիվ արքունիքին մոտ ունեցած իր վարկին, Արթին փաշա վարկ ստեղծեց Օրմանյանի համար ալ և հեղինակություն, ինչպես ստեղծեր էր հայ հասարակության մեջ ալ, իր անոր ընծայած հովանավորությամբ:

Արթին փաշա շառավիղն էր Տատյանց համբավավոր ընտանիքին, որոնց վստահեր էին սուլթանները իրենց վառողարանը և որոնք, սերունդն սերունդ, վարեր էին զայն անստադուր ձևեր հաստությամբ մը: Հարություն Տատյան շեղեցավ իր նախնիներու նախասիրութենեն: Ծնած 1830-ին և ուսումը ստացած Փարիզի Սենտ-Բարբ լիսեին մեջ, Պոլիս դարձին մտավ դիվանագիտական ասպարեզ, և զանազան պաշտոններ վարել հետո, 1875-ին անվանվեցավ արտաքին գործերու խորհրդական, պաշտոն, զոր մեկ քանի ընդմիջումներով, պահեց մինչև կյանքին վերջը, 1901 թվականը:

Խորապես տեղյակ հայ լեզվին և նախանձախնդիր հայ ավանդությանց, իր խորքին մեջ ջերմ ազգասեր հայ պահպանողականի տիպարն էր Արթին փաշա, որ գիտեր պետական գործերու մեջ պահանջված հավատարմությունը ազգային շահերու հետ հաշտեցնելու փափուկ արվեստը: Պետական ինչ պաշտոն ալ վարեց, մտքին երբեք չհանեց հայ ժողովուրդը, նույնիսկ այն պահուն, երբ, արտաքին գործերու խորհրդական, ինք կ'վարեր կերպով մը Թուրքիո արտաքին քաղաքականությունը, և երբ, ազգային գործերու գլուխն ալ անցավ, որքան թույլ կուտային անշուշտ իր ժամանակն ու պայմանները: Հլու արքունիքին և շահած անոր վրստահությունը, այն հավատքն ուներ, թե ավելի լավ կրնա ծառայել այդ կերպով նաև Ազգին շահերուն, և իր միամտությունը պահ մը հոն հասցուց, որ հուսաց հայ հեղափոխականները հաշտեցնել սուլթանական արքունիքին հետ, 1897—1899 տարիներուն, որպեսզի նոր աղետներ խնայե Ազգին, և այդ առթիվ նույնիսկ բանակցություններ ալ վարեց:

Օրմանյան սապես կրնուժագրե Տատյանը. «Ազգային գործերու շարունակ մասնակցած, պետական պաշտամանց մեջ վարժված և հառաջացած մինչև վեգիություն աստիճան, և քաղաքագիտական բարձր հանձարով օժտված, դիվանագիտական գրությունց բաշավարժ հեղինակ, և կայսերական իշխանութենեն հարգված ու համակրված: Տպայան մեծ հարգ ու վարկ և բարձր անուն ու պատիվ վայելեց ոչ միայն ազգային, այլև արքունական, պետական, դիսպուսակալ և եվրոպական շրջանակներու մեջ... Վերջին անգամ իլմիրյանի հրաժարելն և անոր վարչության ցրվելն. ետքը՝ ազգային ձևի վերածելու մեջ տարած ջանքը ու ստացած հաջողությունը յուր գիտելաց երախտիքն եղավ: Վախճանեցավ 1901 հոկտեմբեր 7/20-ին, զրամական ոչ ընդարձակ վիճակի մեջ. արդեն երբեք այդ մասին հաստատուն դիրք չէր ունեցած»¹⁰¹:

Իր դիվանագիտական համբավին մարդ դժվար կհաշտեցնե սակայն իր միամտությունը՝ հասկացողության եզր մը գտնելու Համիդի և հայ հեղափոխականներուն միջև: Թեև մեծ չափով արշունոտ Սուլթանին ուղղակի պարտադրանքն էին փորձերը, զորս 1897—1899 տարիներուն կատարեց հայ հեղափոխականներու մոտ, սակայն չափազանց միամտության տարած պիտի ըլլա զայն իր ազգասիրությունը հուսալու համար, որ եթե խռովություններ հրաժարին հայերը և Համիդը քանի մը բանտարկյալ

101 «Խոհ» և «Խոսք», էջ 430:

ազատե կամ երթեկեկի ազատութիւն տա երկրին մեջ, փորձեր, որոնք չէին կրնար ի վերջո չվիժիլ, բավական երկար տեւել հետո սակայն, այսինքն նույն այդ միամտութիւնը քաշկուտել հետո երեք տարի տեւող թղթակցութեանց մեջ:

Մարդ կշիւարի նաև տեսնելով Եվրոպա ուղղած իր նամակներուն մեջ այդքան փաղաքշանք Համիդի հասցեին,— ինչ որ շատ տխուր պիտի ըլլար, եթէ իր նամակներուն ձեռք անցնելէ վախնալուն հետեանքը ըլլար,— և միևնույն ատեն այդքան նողկանք Բարթողիմեոս Չամիչյանի և անոր աշխարհական արքայականներուն հանդեպ, անոնց ստորնաքարը գալարումներուն համար Համիդի գարշապարներուն առջև: Պետք է հոգեկան բացառիկ ուժ ունենալ չթերանալու համար Համիդի հանդեպ պարտականութիւններ ու մեջ, որոնք երբեմն իսկապես ստրկութեան կհասցնեն պաշտոնյան, և միևնույն ատեն գարշանք զգալու համար այնպիսիներու նկատմամբ, որոնք ստրկութիւնը կհասցնեն իր աներեւակելի չափին, այսինքն ազգային շահերու դավաճանութեան:

Ասկէ զատ, մարդու ուժերին վեր է հավատալ այն ամբաստանութիւններուն, զորս Արթին փաշա կընէ իր նամակներուն մեջ ինչ-ինչ դեմքերու հասցեին, մատնանշելով զանոնք ուղղակի գործակալները Համիդի լրտեսապետներուն: Եթէ Տիրան Քելեկյանի մասին նման կասկածներ հետագային արձագանք գտան ուրիշ աղբյուրներու մեջ ևս, ինչպես Բեհաէդդին Շաքիրի հիշատակներուն մեջ, ուր «Մաբահ»-ի նախկին խմբագրապետը կներկայանա իբրև գործակալ համբավավոր Ջեմալէդդին փաշայի, մարդ ուղղակի կփշաքաղի կարգալով Արթին փաշայի վերագրումները արևմտահայ գրականութեան ամեննէն պանծալի դեմքերին մեկուն՝ Արփիար Արփիարյանի մասին, մարդու մը, որ, ճիշտ է, տկար պահ մը ունեցավ համիդյան բանտին արձակված ատեն, բայց որուն գրական երկը, շեքմ հայրենասիրութեամբ բարախուն, կըմբոստացնէ քեզ նման կասկածներու դեմ, և կարտմտիս դուն քեզի հանդեպ՝ ի վիճակի չըլլալու համար զանոնք փարատել:

Օրմանյան լրիվ կվայելեր Արթին փաշայի համակրանքն ու վստահութիւնը: 1896-ի դեպքերէն առաջ ալ անծանոթ չէին անոնք իրարու, և Օրմանյանի մասին նախապես գոյացուցած իր նպաստավոր կարծիքն էր, որ Տատյանը մղած էր անոր թեկնածութիւնը շեքմորեն պաշտպանելու արքունիքին մոտ: Բայց անոնց մտերմութիւնը ամբացավ իրենց գործակցութեան տարիներուն՝ երբ գիրար համախոհ գտան երկուստեք հայ կյանքի հուզող գրեթէ բոլոր խն-

դիրներուն շուրջ: Օրմանյանի հանդեպ իր անուցած ամբողջական վստահութիւնն էր, որ Տատյանը համարձակ կդարձնէր պալատին առջև, և զինք կդրդէր զորավիգ կանգնել անոր բոլոր դիմումներուն առթիւ:

Արթին փաշա իր կարգին մեծ ազդեցութիւն ունէր Օրմանյանի վրա, ըլլա պալատին մեջ իր վայելած վարկին, ըլլա իր իսկ հեղինակութեան բերմամբ: Տատյան իր նամակներուն մեջ բազմիցս կզգացնէ, որ ինքն է եղած զայն պալատ զրկողը հաճախ, այս կամ այն պահանջը ներկայացնելու համար:

Միակ մղձավանջ մը հետապնդած է Տատյանը՝ ամուլ դարձնել որեւէ քուլթիւն պալատին մոտ, թուրքերու կողմէ գան աւոնք թէ հայերու, և կանխել որեւէ նորադետ, որքան ատեն որ Ազգին գլուխն է ինքը: Այդ հիմնական մտահոգութենէն կուգան նաև իր ձեռնարկները, որոնց ակնարկեցինք:

Ավելի իրատես ըլլալ կփվեր այդ մասին Օրմանյան, ոչ միայն ըբաժնելով Տատյանի միամտութիւնը՝ հասկացողութեան մը բերելու Համիդին ու հայ հեղափոխականները, այլ պատեհ չգտնելով նույնիսկ բանակցութիւններ վարել այդ առթիւ:

Տատյան իր նամակներուն մեջ հաճախ կակնարկէ իր զգացած սրտնեղութեան՝ ամուլ մնացած դիմումներու առթիւ, և իր փորձերուն՝ ազգային գործերի ձեռնարկի ըլլալու Ամեն անգամուն ալ, ինչպես կզգացնէ ինքն իսկ, պալատը բռնադատած է զինք պաշտոնը շարունակելու:

Ռոբեր Յազըճյան, որ մոտեն տեղյակ էր պալատի և Պատրիարքարանի հետ կապված անցուդարձերուն, իր հիշատակները ինձի պատմելու առթիւ, հիշած է շատ շահեկան դրվագ մը Արթին փաշայի կյանքին, դրվագ, որուն կապված է Օրմանյան ալ: Միջադեպը կվերաբերի տեղեկագրի մը, զոր պատրիարքը գաղտնի պիտի տար դեսպաններուն, և որուն խմբագրութիւնը կատարած էր Արթին փաշան Օրմանյանի խնդրանքով, առանց որ Քաղաքական ժողովի մյուս անդամները անկէ տեղեկութիւն ունենային: Բայց դեպքը գաղտնի չի մնար: Ռոբեր էֆենդիի կարծիքով, Պատրիարքարանին պաշտոնյա մըն է, որ որեւէ կերպով իմացած լուրը, զայն կհասցնէ պալատ: Լուրը, բնականաբար, կհասնի Համիդի ականջը, որ կհրամայէ առաջին քարտուղար Թահսին փաշային՝ Արթին փաշան պալատ կանչել գիշերանց:

Կարելի է կուհել մարտափը պետական պաշտոնյայի մը, որ կկանչվի պալատ այսպէս գիշերանց: Բայց Արթին փաշան, տաքն ու պաղն անցած մարդ, Թահսին փաշայի

մոտ կմտնե պաղարյուն, թեև կռահած կանշվելուն շարժառիթը:

— Արթին,— կմոնչե արարողապետը, զանց ընկելով նույնիսկ փաշա մակդիրը,— ճիշտ է, որ քաֆրիք մը խմբագրած ես դեսպաններուն ուղղված:

Պաղարյունը դարձյալ շի կորսնցներ Արթին փաշան ու կըսե.

— Շատ ճիշտ է:

— Ըիշտ է...

— Ինչ կուզեիր: Հայոց վերաբերյալ թաքրիր մը ձգեիր, որ նորին Վեհափառության թշնամիները խմբագրեն...

Համիդ կպոռա հանկարծ վարազուրիս ետևեն.

— Միմունն օլդում. Թահսին, իշերի կել: («Գոհ մնացի. Թահսին, նեհրս եկուր»):

Թահսին փաշա կմտնե Սուլթանին մոտ, որ կրհամայն Արթին փաշային տալ անոր շունեցած մեկ պատվանշանը և զայն տունը ճամբել պալատական կառքով:

Օրմանյանի անմիջական գործակիցներուն մեջ շահեկան դեմք մը եղած է նաև Ասլանյան Ստեփան փաշան, զինվորական բժիշկ, որ ազգային երկար կյանք մը ունեցեր էր արդեն, 1896-ին Քաղաքական ժողովի անդամ ընտրվելիս առաջ: Օրմանյան կգրե անոր մասին. «Ազգային շրջանակի մեջ խոհական գործիչներու կարգին առաջնակարգ դիրք և ջանք և արդյունք և հաջողություն ունեցած, այն աստիճան, որ կրնաք համարձակ հավաստել, թե չէ եղած ազգային խնդիր մը, որուն մեջ Ասլանյան գործոն դեր և խոհական արժանիք ունեցած լրլա: Մանրամասնությունաց մեջ մտնել դժվար կըլլա, զի պետք կըլլար 1851—ն ասդին անցած ազգային կյանքը ամբողջաբար քաղել և Ազգային Սահմանադրության սկզբնավորության անցքերը պատմել: Ասլանյանի ազգային գործոց մեջ կատարելապես սուզվիր զինքն ալ պահ մը կասկածելի ցուցուցին, այլ շուտով իսկությունը հայտնվեցավ, և յուր նախնական դիրքը կատարելապես վերանորոգեցավ»¹⁰²:

Օրմանյան այլուր կգրե Ստեփան փաշայի մասին. «Ասլանյան յուր գործունեության մեջ ազատական ձգտումներու զույգ կպահներ շափավոր ուղղությունը, վերացական սկզբունքներն չէր հեռացներ գործնական տեսությունները, և ամեն դասակարգ և ամեն կուսակցությունն հավասարապես հարգված էր. տարածայնությունները համաձայնության բերելու ձիրքն ունեւր»¹⁰³:

Օրմանյան անխառն գոհունակությամբ կհիշե նաև գործակցությունը պատվական հայու մը, Տիգրան Յուսուֆյանի, վճռաբեկ ատյանի անդամ և ազգային փորձառու գործիչ, որ ջերմորեն ողջուներ էր տարիներ առաջ իր դարձը դեպի Հայ Եկեղեցին և հետագային աջակցեր իր պատրիարք ընտրության, և որ, հիմա ալ, իր պատրիարքության ատեն, կօժանդակեր իրեն իրև ժողովական: Անաչառ, և վեճերու մեջ խզաղարար իր դերով համբավված այս մարդը քաղաքացիական քաջության ժեստեր ալ ունեցած էր:

«Տիգրան Յուսուֆյան,— կգրե Օրմանյան,— առաջին երիտասարդությունն ազգային գործերով զբաղած, ամեն ժողովներու և հանձնաժողովներու և խորհուրդներու անդամակցած և ատենապետած, և բացարձակ վարչապետություն ալ վարած՝ երբոր ժողովական դրույթունը տեսչական դրույթան վերածվեցավ ներսեսի օրով: Մասնակից գտնվեցավ ամեն ազգային նշանավոր խնդիրներու և հուզմունքներու, և փայլեցավ իրեն սեփական հաշտարարի և համերաշխության աշխատողի ջանքերով: Գլխավոր դեր ունեցավ 1896-ին ընտրված Վարչության մեջ, որուն ատենապետությունն ալ վարեց Տատյանի և Ասլանյանի մահերեն ետքը: Պետական պաշտոնեության մեջ դատական ճյուղին ծառայեց մինչև վերջը, և մինչև վճռաբեկ ատյանի անդամակցության բարձրացավ: Շատ նշանավոր դատերու դատավոր նստեցավ, և հիշատակելի է յուր նախաձեռնությունը, երբոր նախկին կայսր Մուրադի և մայր կայսրուհիույն դեմ հարուցված ամբաստանության ընթացքը խափանեց, Միդհատ փաշայի և ընկերաց դեմ Աբդուլ Ազիզի անունով վարած դատին մեջ»¹⁰⁴, և, ինչպես կգրե այլուր, «որչափ ալ բարձրագույն հաճույքը հակառակ կփափագեր»¹⁰⁵, այսինքն հակառակ Սուլթանի կամքին:

Կարկառուն դեմքերու կարգին, որոնք Օրմանյանի ժողովականներն եղան, Գաբրիել էֆենդի նորատունկյանն ալ կար, որ այն օրերուն Բարձրագույն դռն իրավագետ խորհորդականն էր, և որ, «Հուրիեթ»-ի շրջանին, Սայիդ և Քյամիլ փաշաներու դահլիճներուն ալ պիտի մասնակցեր իբր հանրօգուտ շինությունաց և արտաքին գործերու նախարարու լուրջ, խոհեմ և զգուշավոր մարդ էր նորատունկյան, հեռու վեճերն և ելույթներն, որ կրնար հարմարիլ ամեն վարչակարգի: Օրմանյան որևէ ակնարկություն չունի անոր կատարած դերին իբրև ժողովական կամ գործակից, թեև Արթին փաշայի մահեն հետո ատենապետած լրլա Քաղաքական ժողովին: Եթե

¹⁰² «Խոհ» և խոսք, էջ 430:

¹⁰³ «Ազգապատում», Գ, էջ 5149:

¹⁰⁴ Անդ, էջ 5366:

¹⁰⁵ «Խոհ» և խոսք, էջ 433:

Օրմանյանի նախագահության տակ գործող ազգային վարչություններուն մեջ աչքառու դեր չունեցավ, սակայն զգալի եղավ իր գործունեությունը իբրև ատենապետ զանազան ազգային հաստատությանց, որպիսիներն էին Սանատարյան վարժարանի խնամակալությունը և Հովսեփ Իզմիրյանց գրական մրցանակի հանձնաժողովը: Ինչպես հայտնի է, «Հուրիհեթ»-են հետո Ազգային երեսփոխանական ժողովի ատենապետությունը վարեց պահ մը, առանց գործուն մաս առնելու ազգային գործերու մեջ, և տարիներ ետքն էր միայն, երբ արդեն Թուրքիային ստիպված էր հեռանալ և թուրքերեն հոգեպես խզվիլ վերջնականորեն, գործուն մասնակցություն պիտի բերեր հայ կյանքին, ըլլա Ազգային պատվիրակության, ըլլա Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության մեջ:

Օրմանյանի շրջանի մարդոց մասին խոսած ատեն չենք կրնար բացառություն չընել ուրիշ անձնավորության մըն ալ, Աբիկ Ունճյանին, ժողովուրդին «Աբիկ էֆենդի»-ն, որ ամբողջ կյանք մը, իր երիտասարդութենեն մինչև իր սպանությունը 1905-ին, տքներ էր կարկառուն դիրքի մը հասնելու համար գործի ասպարեզին մեջ, իր մտքն ու սրտն պահել մը չհեռացնելով սակայն իր ժողովուրդը: Ամենն ժրջան անդամներն մեկն էր եղեր Սովետական հանձնաժողովին, տալով ու տալ տալով հայ ժողովուրդի բացառիկ կարիքներուն համար, մեկն էր եղեր հիմնադիրներն և երկար տարիներ հոգին իսկ Արմաշի դպրեվանքին, իսկ Օրմանյանի պատրիարքություն տարիներուն, հակառակ նոր ազատված ըլլալուն բանտին, Արմաշի հոգին մնացեր էր միշտ: Բայց ինչ որ Աբիկ էֆենդին հատկանշեց իր բովանդակ կյանքին մեջ, իր համեստությունն էր ու մութին մեջ մնալու տենչը, նույնիսկ երբ ինք ստանձնած կըլլար գործի մը ամբողջ նյութական ու բարոյական բեռը:

Օրմանյան սապես կընութագրե Աբիկ էֆենդին. «Առանձին հիշատակության արժանի է Աբիկ Ունճյան, նշանակալից տիպար մը, կարողությամբ, բարեբարությանմբ, վարչականությամբ, նախանձահոգությանմբ և եկեղեցասիրությամբ: Ազգային ամեն ծառայությանց մասնակցեցավ, սիրեց ամեն գործոց միջամտել, բայց խորշելով խորշեցավ վարիչ և գլխավոր երևնալի, բավականացավ պարզ անդամակցության անունով, թեպետ աշխատությանց առաջնակարգ բեռ սիրով ստանձնեց: Կրնանք համարձակ ըսել, թե չեղավ Ազգին մեջ գլխավոր գործ մը, որուն Ունճյան մասնակցած ըլլա. բայց իր մեծամեծ արդյունքներն եղան 1879-ին սովետոց նպաստող հանձնաժողովը, 1889-ին սկսած Արմաշու

դպրեվանքը, և Սկյուտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւո հրկիզութենն ետքի շինությունը, սակայն հանձնաժողովներուն մեջ պարզ անդամակցեց ավելի անուն չունեց, թեպետ ձեռնարկներուն հոգին էր, անխոնջ աշխատող, ժամանակը զոհող, և առատաձեռն նպաստող: Ազգային կացութեյան և ապագային բարվոքման խնդիրն ալ զինքն անտարբեր չգրտավ, այնպես որ այդ երեսն բանտարկության և դատապարտության ալ ենթարկվեցավ հալածանաց ժամանակ»¹⁰⁶: «Միայն անխոհեմ ձեռնարկներե զգուշավորությունը և կուսակցական բռնադատությանց չհպատակիլը դավաճան ձեռքեր քաշալերեցին իրեն կյանքին շինայելու և սպանության հանդգնեցան 1905 օգոստոս 13/26-ին, Ղալաթի հրապարակին վրա»¹⁰⁷:

Օրմանյան, բացի ժողովականներին, իր շուրջը ուներ մարդիկ ալ, որոնք անհրաժեշտ էին իրեն պետական շրջանակներու տրամադրությանց տեղիկ մնալու և ըստ այնմ իր դիրքը ճշտելու համար իր պաշտոնական դիմումներուն առթիվ: Այդ անձերն մեկը Ռուբեր Յազըճյանն էր, որուն մասին Օրմանյան հատուկ հատված իսկ կնիքի իր «Խոհ» և «Խոսք»-ին մեջ: Ըսեմ անմիջապես, որ «Ռուբեր էֆենդի»-ն ես ալ ճանչցած եմ մոտեն, նախ երբ Սուլայան դպրոցը կհաճախեի ես և ինք Բերայի թաղականության ատենապետն էր, այսինքն երբ «աղա»-ն էր Բերայի, դիրք, զոր այնքան կվայլեցներ, մանավանդ շնորհիվ պետության մեջ իր ունեցած պաշտոնին, «բալա»-յի աստիճանին և իր կապերուն Համիդի առաջին քարտուղար Թահսին փաշայի հետ: Օրմանյան «Հուրիհեթ»-ը զինքն ալ իր գահին ձգեց 1908-ին, ինչպես Համիդի շուրջը հանդիմանող դեմքերը: Խույս տվավ ան Բեռլին, ի բացակայության դատվեցավ և դատապարտվեցավ, բայց ի վերջո ներման արժանացավ 1911-ին: Ավիլցնեմ, որ իր ոչ մեկ հալածանա քայլը ապացուցվեցավ, երբ «Հուրիհեթ»-են հետո մաղե անցան համիդականները. ընդհակառակը, Ռուբեր էֆենդին կրցավ հավաստել, թե հաճախ օգտակար ալ եղած է Օրմանյան պատրիարքին, իր փսփացած լուրերով ու թեկադրություններով: Հետո ես իրեն հանդիպեցա Բուրսեյ, ուր եկեր էր քաշկրտել իր ծերությունը. այդ առթիվ էր, որ ան ինձ իր հուշերը թեքադրեց:

Օրմանյան ինքն ալ կրտս, թե Ռուբեր էֆենդին թեև շատերու աչքին կասկածելի կթվեր իր ունեցած կապերուն համար, բայց ան «կանոններն տնական բարեկամ ու ինձի անկեղծ

¹⁰⁶ «Ազգապատում», Գ, էջ 5369.

¹⁰⁷ «Խոհ» և «Խոսք», էջ 432.

յարարացական մը եղած ըլլալով, օգտակար ըլլալու իղծ ու կամք ունեն, որով յուր տեղեկութիւններն ու փափագված տեղեկարեւորութիւններն մեծապէս կօգտվի ես՝ իմ ձեռնարկներու ատենն ու կապը ճշտելու, և կամ կարեւոր տեղեր թելադրութիւններ հասնողներու համար»։ Օրմանյան Ազգին վնասաւնակար ձեռնարկ մը երբեք ըրած չէ, իսկ իրեն, զվիր պաշտոնին ու իր գործերուն համար «հասնելատարիմ և անկեղծ օգնական» մը եղած չէ»¹⁰³։

Քանի՜ն կային սակայն Դոան մարդոց մեջ, որոնք շատ ավելի հայրենասէր էին և շատ ավելի հավատարիմ հայ ժողովուրդի շահերուն, քան շատերը գիշեր ցերեկ «Ազգին համար» կուրծք ծնծողներն։ Ըիշտ է, անոնցմէ շատերը համառ պահպանողականներ էին, իրենց ազգասիրութիւնը հաճախ դուրս չէր ելլեր ժամուն բակէն, բայց հոգիով միշտ հեռու կ'մնային անկէ, միշտ վերապահ և զոռւշ, և նույնիսկ զայն չէին մտցնէր իրենց հարկէն ներս։ Շատերը պետական հայ մարդոցմէն ազգային մարմիններու անդամ ալ էին, իրեն երեսփոխան կամ ժողովական։

Ըիշտ է, որ Դոան հայ պաշտօնյաներն բոլորը միեւնոյն զգացումներով չէին կապված իրենց Ազգին հետ։ Տատյան Արթին փաշայի կողքին, որ տասնյակ տարիներ Թուրքիոյ արտաքին քաղաքականութիւնն էր վարած, Յըլդըզի վատահոգութիւնը առանց օր մը կորսնցնելու, և որ սակայն պահ մը մտքէն չէր հեռացուցած Ազգին շահերը ևս, կար Գազազյան Հակոբ փաշան ալ, ելեմտական նախարար, որ Թուրքիոյ շահէն զատ բան մը մտածելու ատեն իսկ չէր թողուր իրեն։ Միքայել փաշայի կողքին, որ կայսեր անձնական գանձին նախարարութիւնը կ'վարէր և որ հայրենասիրութեան ամբողջ թափը պարպեց Ճեղիշի Վարդանանց պատերազմը-ին նվիրված այնքան թանկագին ուսումնասիրութեան մը մեջ, Հովհաննէս Նուրյանն ալ կար, որ հայ ժողովուրդը ապերախտ կհռչակէր Համիդի շնորհներուն։

Բարձրագույն դոան մարդոցմէն անցնելով հայ աղաներուն, անոնց, որ իրենց դրամին ուժով դիրք գրաված էին Ազգին մեջ, պատկերը նույնն էր։ Անոնց մեջ ալ կային անշուշտ իրենց ժողովուրդին սրտով կապված մարդիկ, որոնք հաճախ վեհանձնութեան վարչականներ ալ կուենային բացառիկ կարիքներու առջև։ Բայց ազոնց կողքին մեծ թիւ մը կիզակներն նաև անոնք, որոնք պարարտացած փորով ու դրամարկղով, «զոհողութիւնը»

կընէին կիրակի կիրակի եկեղեցի գալու ու վարելու ժամուն գործերը, վախնալով իրենց դրամարկղը բանալ, բայց Ազգին ծառայած ըլլալու միամիտ գոհունակութեամբ, ուրիշ փառք չունենալով, բայց եթէ թերթերու մեջ հիշատակվի և իրենց դիմացը բարեկեցնել թաղին տիրացուն ու վարժապետը։ Նրբեմնի հայ ամիրաներն էին, իրենց տարազը փոխած։

Հայ հարուստին հետ խոսելու համար մասնավոր ճարտարութիւն պետք էր, իսկ Օրմանյան կերէի թե ունենալով ճարտարութիւնը, ըիշտ է, որ բացառիկ կուսկներ և նվիրատվութիւններ չեղան իր պատրիարքութեան տարիներուն։ Բայց եղածներն ալ մեծ մասամբ իր նախաձեռնութեան արդունքն էին։ Իր օրով էր, օրինակ, որ Պոլսոյ Ազգային հիվանդանոցը օժտվեցավ երկհարկանի երեք թեքերով, — երեք հարկաբաժիններ, որոնք կառուցվեցան Մաթոս և Աբիկ Ունճյան, Միքայել և Հովհաննէս Հակոբյան, և Պատրիկ ու Գալուստ Կյուլպակյան հարազատներու կողմէն, ու կրեցին անոնց անունը։

Օրմանյան չկրցավ միայն ծոնկի բերի «Օրհնյալ գերդաստան»-ը։ Կակնարկներ Գարակոյզյան կտակին, որուն տասնյակ տարիներ չկրցավ տեր կանգնիլ Ազգը, որովհետեւ կտակարարին ժառանգորդները չկամ դուրս եկան, և տարիներով չհոժարեցան Ազգին տրամադրել կտակված գումարը, բարեբարի տիրողսը կործած պահելով սակայն, այսինքն ուզելով միշտ մնալ «Օրհնյալ գերդաստան»-ը, ինչպէս կանամահացնէ Արփիար Արփիարյան դասական դառնալու սահմանված երգիծական գեղեցիկ կտորի մը մեջ, ուր Օրմանյան ևս կերեալ այն պատրիարքներու շարքին, որոնց օրով Ազգը չէ հաջողած տեր դառնալ կտակին, մինչ «Օրհնյալ գերդաստան»-ը շարունակած է տեր մնալ իր հովիտնական տիրողսին։ Ըիշտ է իսկապէս, որ Օրմանյան ևս չկրցավ Գարակոյզյաններու համառութեան հաղթել, չնայելով, որ իր նախագահած Ազգային վարչութեան անդամներուն մեջն էր անոնց ամենէն կամակորը՝ Գրիգոր Գարակոյզյան։ Արփիարյան չէր կրնար գուշակել սակայն, որ նույնինքն Օրմանյանի պիտու վիճակի տարիներ հետո, երբ այլևս պատրիարք չէր, Գարակոյզյաններէն բան մը փրցնել Ազգին, ու անոնց կանգնել տալ Գարակոյզյան որբանոցը Շիշլի բարձունքին վրա։ Ազգին ակնկալութիւններն դուշը մաս մըն էր միայն, որ Ազգին կուգար։

Հոգեւորականները, որոնք կըրջապատէին Օրմանյանը իր պատրիարքութեան օրերուն,

Կրոնական ժողովի անդամներն էին առավելապես, թեև Պոլսո մեջ իր օրով բարձրաստիճան հոգևորականներու պատկառելի թիվ մը կար։ Կրոնական ժողովի անդամները, գոնե անոնք, որ Պոլսի կամային, բացառիկ հեղինակություններ չէին սակայն Օրմանյանի օրով, և անոնցմէ շատերը միայն թիվ կըրացնէին։ Իսկ այդ թիվն անգամ տակավ կպակսեր, որովհետեւ մեծոքներ և երկրեն մեկնողներ կըլլային, իսկ անոնց տեղ նորերը ընտրելու հրաման չկար։

Պոլսը, ինչպես ըսինք, լեցուն էր սակայն հոգևորականներով։ Անոնց մեկ մասը Պոլսի կամար հարկադրանքի տակ։ Համիդ չէր ուզեր, որ զավառները պատին իր կասկածած մարդիկը։ Եթէ իզմիրլյան ու խարախանյան Երուսաղեմ կապրեին իբրեւ աքսորական, Պոլսին ալ ունէր իր աքսորական եպիսկոպոսները, ինչպես Գրիգորիս Ալեքսանդր, Մկրտիչ Վահագնեանը և Եղնիկ Ապահունին։ Տեսակ մը աքսորական ալ Բաբգեն Կյուլեսերլյան, Հակոբ Շահպաղլյան և Ներսես Դանիելյան վարդապետներն էին։

Եվ սակայն որեւէ բարձրարաստիճան հոգևորական չկար Պոլսո մեջ, որ կարենար շուք ձգել որեւէ կեդրով օրվան պատրիարքին վրա։ Հին օրերու իր հմայքը շալկած՝ Մեղքիսեղեկ Մուրադյան իզմիր քաշված էր, ուր և պիտի մեռներ քիչ հետո, Գուրյան Արմաշ կամար և անկէ ի վերջո իզմիր պիտի անցներ ուղղակի, առանց Պոլսո մեջ որեւէ դեր ունենալու, խորեն Ալըզլան և Բարթողիմէոս Չամիչլյան, սովոր մը առանձնացած, կաշխատեին մոռցվիլ, Գրիգորիս Ալեքսանդր ծվարած էր Սկյուտար, Համիդին վախեն, ինչպես որ մեյ-մեկ կողմ ծվարած էին Եղնիկ Ապահունին և Մկրտիչ Վահագնեանը, իրենք ևս վախնալով լուսին երեւելու։ Անդին, խոր ծերութեան մեջ, հաշվի չէր առնուի ալեւ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սուքիասյանը, իսկ Տիմոթէոս Սափրիչյան, հերոսը ատենին Եթովպիա ղրկված առաքելութեան, իր ծերութունը քարշ կուտար Ազգային հիմնադրոցին մեջ։ Հրապարակին վրա կտեսնվէին Վահրամ Մամկունին և Հմայակ Դիմաքսյանը միայն, որոնք սակայն վաղուց կորսնցուցած էին իրենց հմայքը և Գրիգորիս Հովհաննեսյանը, որ հմայք երբեք ունեցած չէր։ Կար ու չկար Գեորգ Երեցյանը կար միայն, որ իր արտաքինով ու խոսքի ճարտարութեամբ կփորձեր ավելի շատ նարպէյը հիշեցնել, և որ իր շուրջը համբավ ալ կըցած էր ստեղծել։

Արտասովոր դեմքեր չկային Պոլսի մնացած վարդապետներուն մեջ ալ։ Բացի անոնցմէ, որոնք ստիպված էին պատյանը մնալ, ինչպես էին Բաբգեն Կյուլեսերլյանը,

Հակոբ Շահպաղլյանն ու Ներսես Դանիելյանը իբրեւ արքունիքին աչքին փուշ, ինչպես հիշեցինք, հին օրերեն մնացած խլիպներու թիվ մըն ալ կար, ինչպես Վահան Պարտիզակցին, ծանոթ իր բանասիրական երկերով և երգիծական առակներով։

Փոխարեն՝ քահանաներու մեջ պատկառելիները կային։ Այդ կարգեն էր Հովհաննես Մկրյանը, հմուտ ու բանասեր, որ պատրիարքական փոխանորդություն էր վարած իրիմյան ու Վարժապետյան պատրիարքներու օրով և որուն հետեն շուք մը կըսելը երբ եկեղեցի կ'մտներ։ Սահակ Տեր Սարգիսյանը, որ հեղինակն էր «Քրիստական կրոնագիտութեան» մը և որ ուսուցիչ էր հիմա Կեդրոնականի մեջ։ Խորեն Փեհլիվանյանը, որ նույնպես հեղինակ էր կրոնական գրքերու, առանց հիշելու այն պատկան քահանաները՝ Հուսիկ Քաջունին և Վահան Խոյանը, զորս Համիդ զավառեն ձերբակալել Պոլսի էր բերել։

Բարեբախտ էր Օրմանյան, որ ատեն-ատեն իր սաներով կ'ընկնէին պահ մը Պոլսո հայ եկեղեցիները։ Արմաշականներ միշտ ալ կըլլային Պոլսո մեջ և զանոնք թաղերը քարոզիչ կըրկեր Օրմանյան։ Ամեն անգամ, որ անոնք Արմաշին կ'մեկնէին զավառ, կամ Պոլսին կ'անցնէին մեկ թեմին մյուսը փոխադրվելու համար, պատրիարքը ատեն մը որով և կ'ահար զանոնք, որպեսզի քիչ մը թարմութուն մտնէ եկեղեցիներու մեջ։ Անոնցմէ երկուքը մշտապես մոտն էին արդեն իբր քարտուղար, և միևնույն ատեն քարոզչութեան պաշտոն ունեին տարբեր եկեղեցիներու մեջ։

Ամբողջացնելու համար Օրմանյանի շուրջապատը, պահ մը մտնենք Պատրիարքարան ալ։ Օրմանյանը, աստիճան ատեն-ատեն, համեստ մարդիկ գտեր էր շուրջը. ոմանք փորձառութեամբ օժտված, բայց մզլուտած էին ա'լ ուրիշներ զուրկ էին որեւէ ձեռնհասութենէ. կային ալ, որոնց վրա ուղղակի հսկել պետք էր։ Հրաշք պիտի ըլլար, այս կազմով, կառքը քշելու Օրմանյանի ձեռնհասութունը և կորովը պետք էր ունենալ, որպեսզի շարժման մեջ մտնէին այս բոլորը, ոմանց ծերութունը զգալի չըլլար, ուրիշներու ապիկարութունը։ Այնպիսի մեկը պետք էր գործի գլուխ դար, որ ինքը տեսներ շատերուն գործը և աշխատանք մը հնարեր ամեն մեկուն համար, մինչև որ օր մը հաջողութեամբ թարմութուն մտցնել շուրջը։

Գարբիել Եպիսկոպոս Ճեվահիրճյանը, զոր Օրմանյան իբր պատրիարքական փոխանորդ ժառանգեց իր նախորդներէն և զոր քովը պահեց միշտ իր պատրիարքութեան ամբողջ

մոտեցողությանը, պարզ խրտվիլակ մըն էր
պարզականին մեջ, ճիշտ նշմար վարդապետին
պես, որ «Ժամօրհնող» տիտղոսը կկրեր և
պարզիչ պարտականություն չունէր, բայց եթե
մէի հեծած երթալ Օրմանյանի կառքին առ-
վազէին պատրիարքական ասան ի ձեռնի:
Յոյր թաղերը կճանչնային զինք, բայց ոչ
ցոյց ձայնը լսած էր:

Իսկ պետական պաշտոնատուներու հետ
հարաբերություն պահելու համար Պատ-
րիարքարանը իր հատուկ պաշտոնյան ու-

նիր, իր գործակատարը կամ գործակա-
տարները, կամ, թուրքերին իրենց կոչումով
«Բալու-օղլանի»-ն: Քիչերը միայն սակայն
իրենց պաշտոնին մարդն էին եղեր, ոմանք
ապիկար եղեր էին, ուրիշներու ներսը պակ-
սած էր հալը: Օրմանյան իր հուշերը գրած
ատեն, Արիս Յեսճյանին միայն բացառու-
թյուն կընէ. անոր վրա միայն վստահու-
թյուն ունեցեր էր:

Հիմա, որ քիչ թե շատ ճանչցաք Օրման-
յանի շրջապատը, համարձակեցեք դեռ ըսել,
թե ինքնագլուխ գործեց ան հաճախ պատ-
րիարքության իր սասններկու տարիներուն...

6. ԵՐԲՈՐ ՀՈԳԻՆ ԿԵԱՄՐԻ

Օրմանյանի պատրիարքության տասներ-
որկու տարիները ալլապես ալ դժնդակ պահեր
վէին հայ ժողովուրդին համար: Համիդի 32
ստորական միահեծան իշխանության ամենն
պարզաբերելի շրջանն էր, և բովանդակ եր-
կիրը խամրած էր հոգեպես: Հայ կյանքը,
դուր ոգևորության շրջան մը կրցեր էր ապ-
րիլի քանի մը տասնյակ տարի, հիմա ինքն
յաւալ կհեծեր գաւանի մը ճիւղաններուն մեջ:

Հայ թատրոնը չբացեր էր իսպառ. հայ
պարտը շատոնց չէր լսվեր բեմին. ով որ կըր-
նէր էր Կովկաս անցնիլ, բախտավոր էր և
մըղեր, ինչպես Սիրանուշը. ով որ մնացեր էր,
ստիպված էր խամրիլ թուրք բեմին վրա,
Մնակյանին պես:

Հայ մշակութային ընկերություններ վա-
րդուց է չկային. հոդն էին մտեր Միացյալը,
Ազգանվերն ու Դպրոցասերը:

Հայ հոգին շնչելու տեղ մը չունէր, և թա-
ղերը դպրոցական հանդեսներուն կուպսեին
տարին անգամ մը, որպեսզի պահ մը թար-
մանան:

Պոլսո հայ մամուլը ևս փայլուն մակար-
դակի մը վրա չէր Օրմանյանի պատրիար-
քության տասներկու տարիներուն: Ի՞նչ, մա-
կարդակ կարելի էր սպասել մամուլի մը,
որուն վրա աչքը չորս բացած կհսկեր գրա-
քնությունը, և ոչ ոտիպված էր առիթը
չփախցնել աղոթելու «Վեհափառ Սուլթա-
նին արեւշատության համար»:

Օրմանյանի շրջանին չորս հայերէն օրա-
թերթեր լույս կտեսներին Պոլսո մեջ՝ «Ման-
զումիի էֆթյար»-ն ու «Մեթհանդակ»-ը՝
առտունները, «Բյուզանդիոն»-ն ու «Արե-
նք»-ը՝ իբրեւ երեկոյան թերթ, առանց հաշ-
վելու «Ճերմիտի շարքին»-ն, որ լույս կտես-
ներ հայատառ թուրքերին: Պետք է ըսել, որ
ասոնցմէ «Բյուզանդիոն»-ն էր միայն, որուն
տերն ու խմբագիրը միւլենուն անձն էին.
մյուս թերթերը կհրատարակվէին հայ գիրին
հետ հեռվին կամ մոտեն կապ չունեցող

մարդոց կողմէ, իսկ իրենց խմբագիրները
պատահական դեմքեր էին, որոնք միշտ
կփոխվէին, հաճախ դիպվածով մամուլին մեջ
իջած մարդիկ ըլլալով անոնք ևս խմբա-
գրութեանց ծոցին մեջ կային անշուշտ ի-
րենց խիղճը պահած մարդիկ ալ, բայց ա-
նոնց վիճակված էր առավելապես սև աշ-
խատանքը, և իրենց ստորագրությունը չէր
տեսնվեր ամիսներով, և ան ալ բոլորովին
անվնաս նյութերու տակ:

Ճիշտ է, Կեդրոնական վարժարանի գրա-
սեղաններէն դեռ նոր բաժնված խանդա-
վառ տղոց խումբ մը ևս լրագրության աս-
պարեզ իջած էր արդեն և տեղ մը ճարած
չորս օրաթերթերէն ամեն մեկուն մեջ, բայց
դեռ ան ի վիճակի չէր իր դերը զգացնելու,
գրադած, ավելի շատ, գրական մարդանը-
նեցող կամ առօրյա պզտիկ նյութերով:

Եթե չհաշվենք «Բյուզանդիոն»-ը, ուր
կհասկնային Օրմանյանը, և «Արենք»-ի վեր-
ջին քանի մը տարին, երբ զայն կխմբա-
գրեր դոկտ. Հակոբ Թոփճյան, մամուլը
բարյացակամ չէր առհասարակ դեպի Օր-
մանյանը, թեև բոլոր թերթերն ալ անոր
պատարագներուն ու քարոզներուն կվազըր-
նէին իրենց խմբագիրները: Իրենց այդ ան-
բարյացակամ վերաբերմունքը կերևար ան-
ուղղակի խայթերու և հեռավոր ակնարկու-
թեանց մեջ միայն, ապա թե ոչ այն օրերու
մամուլին կպակսեր պատրիարք մը քննա-
դատելու ուժը: Փոխարեն՝ թերթերն ոմանց

անբարյացակամութիւնը ավելի որոշ կերե-
վար օրմանյանական կարծված հոգևորա-
կաններու մասին անոնց գրածներուն մեջ:
Իր ձեռնաստղները խժոժելով կկարծէին
պատրիարքն իսկ թիրախ առած ուլալ: Բար-
գեն վարդապետ, օրինակ, որ Մուշէն Պոլիս
բերել տված էր Համիդ իբրեւ տեսակ մը
աքսոր և որ Օրմանյանի ձեռնասունը կկարծ-
վեր, հաճախ նշավակ էր խայթերու: Մուշի
առաջնորդարանին հետ կապված քանի մը

հարյուր տակիի հարցը, որ «Հուրրիեթ»-են հետո միայն պիտի պարզվեր, ակնարկութիւններու առարկա էր հաճախ: Այդ ակնարկութիւններով Բարգինը կկարծէին հարվածով և հանձին Բարգինի՝ նույնիքն Օրմանյանը:

Հայ գրականութիւնը, այնքան անուշ ճիւղեր փորձելի հետո պահ մը, կասած էր իր հուսատու թափին մեջ: «Հայրենիք»-ի սերունդը փախած էր երկրեն, իր շունչն ալ առնելով տանելով մեկտեղ: Արտասահման էին Արփարայան, Բաշալյան, Օտյան, Չոպանյան: Հետզհետե երկրեն մեկնած էին Զարգարյան, Որբերյան, Զապել Եսայան ևս: Եվ արտասահմանի մեջ է, որ ծիլ կարծակի արևմտահայ գրականութիւնը: Հայ կյանքին հեռու կհասուննային արևմտահայ բերթողութիւն երեք փառքերը՝ Թեքեյան, Սիամանթո, Վարուժան, և արձակի երկու վարպետներ ալ՝ Պարթևյանն ու Երուսանը: Ասդիկ, Մելքոն Կյուրճյան աքսորի մեջ էր, իսկ հին սերունդին անոնք, որ մնացեր էին փշալարերեն ներս, ինչպես Զոհրապ, Դուրյան, Սիպիլ, Եղիա, Բլկատինցի, Մամրյան, Պերպերյան, հազիվ երբեմն կերեային պարբերականներու մեջ: Երիտասարդ սերունդը, ճիշտ է, ճիւղեր կփորձեր, բայց ոմանք խամբելու համար շուտ մը, ուրիշներ անզոր՝ իրենց հուզումները պոռթկալու լրիվ: Այդ սերունդին մեջ հազվադէպ եղան բախտավորները, ինչպես Չրաքյանն ու Մեծարենցը, որոնք կրցան, ցմիշտ խամբելն առաջ, իրենց ներսին հեք մը թողուլ:

Գրական համեստ թերթեր անշուշտ կային, ինչպես «Մասիս»-ը Պոլսո և «Արևել»-յան մամուլ»-ը Իզմիրի մեջ, և թերթեր ալ, որոնք ատեն-ատեն գրական կերպարանք կառնէին, ինչպես «Մաղիկ»-ն ու «Լույս»-ը, և մասամբ ալ «Բյուրակ»-ը և «Հանրագիտակ»-ը. բայց բոլոր ասոնք պզտիկ օվասիսներ էին միայն տոթակեզ անապատին մեջ, ուր ամեն ինչ կխամբեցնէր խորշակը:

Գրքեր դիպվածով միայն լույս կտեսնէին: Թերթերու բացառիկ թիվերն էին լոկ, որ տարին անգամ մը քանի մը գրական էջ կհրամցնէին:

Տարին անգամ մը բերանփոխ կփորձէին դառնալ տարեգիրքերն ալ՝ գրական էջեր ևս տալով:

Առավելապէս Օրմանյանի նախաձեռնութեան արդյունքն եղան Աղգային հիվանդանոցի «Ընդարձակ օրացույց»-ները, որոնք տեսակ մը տարեգիրք հանդիսացան 1900-են սկսյալ, և որոնց ինք ևս իր գործոն աշխատակցութիւնը բերավ ամեն տարի մէյ-մեկ մաս հրատարակելով իր «Միսական բառա-

րան»-էն և նաև վիճակագրական այլադան նյութեր:

Նմանապէս իր դերը ևս կար քարոզներու մրցումին մեջ ալ, որ տեղի ունեցավ Հովհաննէս Թավադջանի նյութական ձեռնտրվութեամբ և հատորին մեջ, ուր ամփոփվեցան մրցանակի արժանացած քարոզները: Այդ մրցումին պիտի հաջորդեր իր տեսակին մեջ եղական մրցութիւն մըն ալ դարձալ միևնույն անձնավորութեան նպատակով, — հակալքութեան մրցումը:

Եվ վերջապէս Օրմանյան ինքն իսկ նախաձեռնեց «Լույս» կրօնաթերթը, որ լույս տեսավ Պոլսո մեջ 1905—1906-ին, Բարգին ծայրագուն վարդապետ Կյուլեսեյանի խմբագրութեամբ, և որուն ինք ևս լայն մասնակցութիւն բերավ, Եղիշե Կալիսկոպոս Դուրյանի և արմաշական վարդապետներու կողքին, հոն հրատարակելով, ի միջի այլոց, կարևոր մասեր իր «Համապատում»-էն:

Օրմանյանի փորձերը՝ ավիշ ներարկելու համար գոսանալ սկսող կոճղին, ընդունայն ճիւղեր էին միայն:

Պզտիկ կայծկոտութենք էին այն մեծ խավարին մեջ, ուր ապրեցավ հայ միտքը Համիդի տիրապետութեան վերջին տասնամյակին, ջլատվելով ու չքանալով տակալ: Քանի մը կաթիլ, անծայրածիր անւպատի մը մեջ:

Կրթական գործը, Օրմանյանի օրով, համեմատաբար նվազ տխուր էր: Այդ շրջանին միջնակարգ երեք հայ վարժարաններ կային Թուրքիո մեջ, Կեդրոնականն ու Պերպերյանը՝ Պոլսո, Սանատարյանը՝ Կարին, առանց հիշելու անշուշտ հայ կաթոլիկ կրթարանները, ինչպէս և ամերիկայան կոլեջիները, ուր առավելապէս կուսանէին հայ տղաք:

Հրաշքի պէս բան մըն էր ոտրի վրա պահել Կեդրոնականը: 1896-ի արշաւային դեպքերեն հետո, կարճ ընդհատում մը միայն ունեցեր էր և կրցեր էր բացվիլ իսկապէս բանիբուն խնամակալութեան մը ջանքերով, պաշտոնական շրջանակներու կասկածը սակայն միշտ իր վրա, և լրտեսներու անմիջական հսկողութեան տակ: Օրմանյան, որ անոր դասախոսներեն մեկն էր ինչո՞ւ տեսնէին, և դպասխոսական իր այդ կարճ շրջանը միշտ կհիշատակէ ձեռնարանի և Արմաշի տարիներուն հետ մեկտեղ, իր գուրգուրանքն չհեռացուց Կեդրոնականը սլատ-րիարքութեան տարիներուն ալ: Ինչպէս պիտի չհեռացնէր Հայաթիո եկեղեցին ալ, ուր քարոզչութիւն էր ըրեր Հայ Եկեղեցւոյ դիրքը դառնալին անմիջապէս հետո: Կեդրոնականը Օրմանյանի նախաձեռնութեան կայար-

վորտի, օրինակ, դոկտ. Հակոբ Թովհնյանի ու-
նեցողությունը քանի մը տարին Պետք է ըսել,
որ զոր լուրջ պատրաստությամբ այս մարդը, որ
մասնաշաղկապն էր մեր պիտի դառնար «Հուր-
մայիթ»-ի տարիներուն, Կեդրոնականի մեր
աշակերտության ատեն իսկապես նոր շունչ
դրեց բերավ հայ մատենագրության իր դաս-
մանը թափանցեց, — գիտական նոր հետազոտու-
թյանը շունչը հայ անցյալին մասին:

Այնպես որ, 1896-ի դեպքերին հետո որևէ
մտնողատու չկրնար Կեդրոնականը, բայց բա-
նաջառիկ ճիգեր պետք եղան, որպեսզի զայն
դաշնադրուական կարելի ըլլա, ինչ որ միմայնա-
վա՛ն նախագահած վարչության հաղթանակ-
ղծման մեկը պետք է համարել, այնպիսի
աշխատութեամբ, երբ Կեդրոնականը աչքի փուշն
դէր դարձած համիդյան տիրահաշակ վարչա-
յալարգին:

Պերպերյան վարժարանի հանդեսը ևս բա-
նաջառիկ եղավ իր ցույց տված հոգածությու-
նը: Համոզված այն բարերար դերին, զոր
վարժարանը Պերպերյանի անհատական նախա-
նախնայութեամբ ստեղծված այս վրթարանը
մատենեցած էր և կշարունակելու ունենալ հայ
աշխարհի մեջ, ազգային զույգ կրթական հաս-
տատությունը՝ Կեդրոնականի և Սանասար-
յանի կողքին, Օրմանյան իր գուրգուրանքը
մասնապաշտ ըրավ նաև Պերպերյան վարժա-
րանի վրային, նախ՝ անոր ժընկ գտնված
ընդլայնին, 1896-ի դեպքերին հետո, երբ
Պերպերյան վարժարանը ստեղծեց, որպեսզի Պոլ-
սոսո մեջ վարժարանը չփակվի: հետո՝ հո-
կտեմբերյան մը կազմակերպելով անոր 1901-ին,
գոհորեկյան, որ առաջին մեծարանքն էր արե-
ւելյան մրտահայության մեջ կրթական վաստակա-
յալարգինի մը հանդեսը: վերջապես՝ մեծ դաս-
տատարակին մահին հետո 1907-ին, երբ ա-
մեն մեծ ճիգ ըրավ, որպեսզի կանգուն մնա
այս դպրոցը, մինչև որ անոր դավակներն ի վի-
թակեցին ըլլան դպրոցին ղեկն ստանձնելու
միջոցին:

Սանասարյանը բավական հեռուն էր իր
մասնաշաղկապ հոգածության առարկա դառ-
նալու համար: Բայց հաստատություն մը,
որտեղ ստեղծման և բարգաւաճման գորա-
վար լիզ էր եղած Կարնո իր առաջնորդության
նախաձեռն, և որուն առաջին տարիներու կեն-
տրոնականության ինքն իսկ աշակցած էր, չէր
կրնար իր պատրիարքության տարիներուն
անկախ աչք հեռու պահել, մասնավորապէս որ Պոլ-
սոսո մեջ էր անոր խնամակալությունը իր իսկ
մասնաշաղկապ հսկողության տակ: Այդ հոգա-
ծությունը այնքան ալ դուրին չէր ցույց
տալ հեռվին, երբ մասնավորապէս դպրոցը թա-
նախարհմ սկսած էր դառնալ ներքին վե-
ճերու, իր բնականոն ղեկավարութեանը ան-
համար դարձած ըլլալով հոսանքների

պայմաններուն մեջ, այսինքն երեք տնօրեն-
ներու՝ Հովսեփ Մատթայանի, Գևորգ Արդ-
յանի և Կարապետ Սողիկյանի, որոնք թեև
բարեբարին կտակովն իսկ նվիրագործված,
երկու տասնյակ տարիներու գործակցութե-
նե մը հետո, անընդունակ սկսած էին դառ-
նալ դպրոցը իր վարկին մեջ պահել համե-
նաշխ գործակցությամբ մը: Այնպես որ
կեդրոնը ստիպված էր ինք միջամտել բնա-
կան պայմաններ ստեղծելու համար Սանա-
սարյանի մեջ, Պոլսեն ղրկելով նոր տնօրեն
մը հանձին Զաքարյանի, որ իր աչքերը
կփակել 1907-ին, Կարնո մեջ, հազիվ սկսած
իր առաքելության: Դպրոցը պիտի քաջըջ-
վեր այսպես թե այնպես մինչև «Հուրիթ»,
այս անգամ թատր հանդիսանալով տար-
բեր վեճերու և հուզումներու, որոնք, սակայն,
այս էջերուն սահմանին դուրս կման բնա-
կանաբար:

Բացի Կեդրոնականեն, որ 1907-ին 106
աշակերտ ուներ և 25 ուսուցիչ, Օրմանյանի
օրով 40 ազգային վարժարաններ կային
Պոլսո 40 թաղերուն մեջ: Այդ վարժարան-
ները հաճախող աշակերտության թիվը, որ
3765 էր 1897-ին, 1907-ին բարձրացած էր
արդեն 5617-ի: Թաղային այդ վարժարաննե-
րու ամբողջ ուսուցիչներուն թիվը, որ 199 էր
1897-ին, հետզհետե աճելով բարձրացած էր
283-ի:

Ազգային վարժարաններ հաճախող սույն
աշակերտներին զատ, շուրջ 1500 հայ տղաք
ալ կհաճախէին պետական, օտար և մաս-
նավոր հայ վարժարաններ, ինչպես նաև
հայ կաթոլիկներու և հայ բողոքականներու
դպրոցները:

Բացի դպրոցական թաղային հանդեսնե-
րին, որոնց անպատճառ ներկա ըլլալու կեր-
թար Օրմանյան, ի հարկին ուղերձ մըն ալ
ընելու համար աշակերտներուն, երբեմն
Պատրիարքարանի մեջ ալ հանդեսի կտն-
ներ աշակերտները: Այդ հանդեսներին ա-
մենին հանդիսավորը թաղային վարժարան-
ներու շրջանավարտներուն վկայականներուն
բաշխումն էր, զոր իր ձեռքովը կկատարեր
Օրմանյան, տեսակ մը ոգևորություն ստեղ-
ծելու համար, ինչպես ինքը կըսէ, հայկյան-
քի մեջ:

Հոգեկան այս ամալության առջև, որքան
խոր պետք է ըլլար կսկիծը պատրիարքի մը,
որ առաջին գիտնական հոգևորական էր
եղեր Պոլսո Աթոռին վրա նալանեն ի վեր,
և որուն օրով, տարբեր պայմաններու տակ,
տարբեր զարկ կընար ստանալ մտավոր
շարժումը: հայ ժողովուրդի ծոցին մեջ: Օր-
մանյանի նման պատրիարքի մը փոքր, որ
մտավորական աշխատանքի համար իսկ
ստեղծված մարդն էր, Պոլսո դատարկ էր
հոգով:

7. ԿՑԱՆՔԸ ԵԿԵՂԵՑՎՈ ՇՈՒՐՉ

Օրմանյան, անկարող օվսսիսներ ստեղծելու դուրսի կյանքին մեջ, հոգեկան կյանքը ամփոփեց եկեղեցիներու հովանիին տակ: Ամբողջ իր պատրիարքության օրով, եկեղեցվո շրջապատին ալ դուրս չկրցավ երբեք ելլել հայ ժողովուրդի ազգային բովանդակ կյանքը:

Հոգևոր իշխանության հովանիին տակ էին ամենեն առաջ բարեսիրական հաստատությունները, և անոնց ամենուն գլուխը՝ Ս. Փրկչյան ազգային հիվանդանոցը: Հիմնված 1832-ին Պեղճյան Հարություն ամիրայի կողմից, — մեծագույն բարեբարներուն, որ երբեք հայտնված ըլլա հայ հորիզոնին վրա, և որ իր կենդանության իսկ ըրավ իր այլազան բարեարությունները և ինքը աղքատ մեռավ, — Ազգային հիվանդանոցը կշարունակվեր երեք քառորդ դարի ի վեր, զանազան հոգաբարձությանց հոգածութենին անցնելով հաջորդաբար, բայց միշտ մնալով՝ գորգուրանքին ու հոգածությանը տակ ավելի մեծ պաշտպանի մը, որ հայ ժողովուրդն էր և որ, գիտակից անոր կատարելիք դերին, իր տասնոցներով պահեց ու հոգաց զայն այնքան տարիներ:

Պոլսո հայ կյանքին մեջ հոգեկան օվսսիս մըն էր նաև այն պատվական հաստատությունը, որ Գալֆայան որբանոց կկոչվեր: Համեստ հայ կնոջ մը՝ Սրբուհի մայրապետ Գալֆայանի նախաձեռնությամբ հիմնված 1866-ին, աղջկանց այս որբանոցը, թառած խասգուղի բարձունքին վրա, հայ որբուհիներ խնամեց ու դաստիարակեց այնքան տարիներ, ժողովուրդին լուսաներուն ապավինած առավելապես:

Հոգևոր իշխանության շուրջ ամփոփված էին կտակներն ալ, մեծ մասամբ պատրիարքին անմիջական հսկողության տակ: Բացի Սանասարյան և Իզմիրլյանց կտակներեն, որոնց մասին հիշեցինք այլուր, մեծ ու պրզտիկ շատ մը կտակներ ևս կային, որոնցմե ոմանք իրենց ուրույն հանձնաժողովներն ունեին, միշտ ազգային իշխանությանց մականին ներքև:

Եթե Ազգային հիվանդանոցն ու Գալֆայան որբանոցը համազգային հաստատություններ էին և կպահպանվեին Ազգին հավաքական գորգուրանքով, ամեն թաղ, իր սեփական եկեղեցվո շուրջին տակ կծկտած իր տեղական աղքատախնամներն ունեւ: Շողշողուն անուներ և շողշողուն գումարներ չէին պէճներ անոնց ալ նվիրատվությանց ցուցակները: Զանոնք պահողը միշտ հայ համեստ ժողովուրդն էր, մեծագույնը բաղերարներուն, որովհետև ան է միայն, որ գիտե սրտանց տալ:

Հեռվեն դիտողի մը համար ծիծաղելի էր անշուշտ տեսնել պատրիարք մը, որ թաղն թաղ պատարագի կվազե, դպրոցական հանդեսներեն պակաս չէ, հասած տեղը քարոզ ու ճառ կխոսի: Պետք էր ապրած ըլլալ Համիդի այդ վերջին տասներկու տարին, զգալու համար, որ աղոնք ևս բան մըն էին այդ մռայլ տարիներուն, երբ այլապես քով-քովի գալու հնարավորություն չունեիր հայ ժողովուրդը, ու պատրիարքը, ինչպես ինքը կըսե, առիթներ կուզեր ստեղծել հոգևոր ժամանցներու:

Արդարև հանդեսի, տոնի, պատարագի խնդ էր Օրմանյան և առիթ կստեղծեր թաղերը պատելու համար: Ու հիմա զինքը մտիկ ընենք. «Պատրիարքական գործունեության նշանակալից մաս մը կկազմե եկեղեցական հանդեսներու ուժ տալս, դպրաց դասերու շատնալուն հետամուտ ըլլալս, եռաձայն և բառաձայն օրերուն հանդիսադիր ըլլալս, տոնախմբություններ սարքելու առիթ ստեղծելու: Ոմանք այնպես ենթադրեցին, թե այս պարագաներով փառավորվելու ունայնասիրութենն շարժած ըլլամ, սակայն իմ դիտումս այս չէր: Ազգային հանդեսներ բացարձակապես արգիլված էին, մինչ իմ համոզմամբ, այս տեսակ հանդեսներ զգացումներ բարձրացնելու, զաղափարներ մշակելու, հոգիներ սրտապնդելու մեծապես օգտակար են, և հարկավառ ասոնք արգիլելու համար արձակված էր ընդհանուր արգելքը: Եկեղեցիները այդ արգելքին դուրս մնացիր էին, ... պատրիարքին անձը սեղմումներն ազատ էր և անոր ներկայությամբ կշափավորվեր կամ կխափանվեր ոստիկանության ներկայությունը: Ահա գաղտնիքը, որ զիս կհորդորեր եկեղեցական հանդիսությանց ուժ տալ և ամեն հանդիսությանց անձամբ ներկա ըլլալ»¹⁰⁹:

Գլուխ դասերու իր տված զարկը ուրիշ բանի համար չէր ուրեմն, բայց եթե կերպով մը հոգեկան զբաղում հայթայթել հայ երիտասարդության: Տարբեր խնդիր, թե հոգիները ժամուն բակեն երբեք դուրս չէին կրնար ելլել այդ կերպով ու թոթափել մռայլ, զոր իրենց կպարտադրեր վարչակարգը: Տիրացու նիտողսը, որմե հաճախ կամչանք, ժամուն բակեն կուգա մեզ:

Օրմանյան կզգացնե նաև այլուր իր նպատակը դպրաց դասերու կազմության մղում տալուն: Այնպիսի օրերու, երբ հայ համախմբումներն իսպառ արգիլված էին, դպրաց դասերը առիթներ էին քով-քովի դա-

«Ասոնք շատցնելու մեջ ոչ միայն լուրջ տրեղեր եկեղեցական պաշտամանց կարգադրությունն ու պայծառացումը, այլև բնական կերպով դրույթի օգուտը չկորսնցնելը»։ Սակայն թեպետ ընկերություններ արգելված էին, չէին կարող դարձնել զանազան եկեղեցիներու հովանավորությունները կորստի ենթարկվելու»¹¹⁰։

Մեծ պահքը նույնպես կոգնություն արժանի Պոլսի։ «Արևազալ»-ի օրերը եկեղեցիները բազմությամբ կլեցվեին։ Օրմանյան ցմախներն ալ կպատեր թաղի թաղ՝ Արևազալը ընդմեջն էր։ Մեծ պահքի մեջ հինգշաբթի մըն ալ ընդմեջն էր Ղալաթիո եկեղեցիին։ Երբ շաբաթը արդեն հասնում էր Կեդրոնական ալ պարտադրանքներ ու դասարանները կայացնելու արդատ-դատ։ Հետո շաբաթ կրածները աշակերտներու։

Երբեք երգեցողության ներմուծումը չէր Պոլսի հայ եկեղեցիներուն մեջ լավագույն ժամանակներին մեկն եղավ Օրմանյանի համար արդարև իրենց պահքը ստեղծելու, հոգիներու մոլորվածությունը շրջանին։ Մենք ականատես եղանք նրան եղանք, և ինչու՞ չէ, նաև մասնակից ենք նրան այդ ժամանակները, որովհետև նա մեր լուրջ իսկ ծոցին սկսավ՝ Կեդրոնականները։ Համեստ պատրաստությամբ, բայց մեծ կորույթի տեր աղմուկով բրածոյով մը, Լևոն Չիլինկիրյան, որոնք անոնք թող չմոռնա գուրգուրանքով պահել հայ երաժշտության պատմությունը, — երաժշտության ուսուցիչ կարգված էր Կեդրոնականի։ Հրաշքի պես բան մը եղավ երգչախումբի մը կազմությունը այդքան արագ Կեդրոնականի իսկ տղոցմեն, և երբեք պատարագը, զոր Չիլինկիրյան հորինել էր և զոր խումբը սորվեցավ նույնքան արագ, երգելու համար Ղալաթիո եկեղեցի մեջ։ Խումբը, որուն միացել էին տասնյակ մը արվեստասերներ ալ դուրսեն, դարձավ իսկույն հանրային գուրգուրանքի առարկա, և պիտի դառնար, քանի մը տարի հետո, կորիզն իսկ Կոմիտաս վարդապետի մեծ երգչախումբին։ Անհուն էր Կեդրոնականիցիներուն ոգևորությունը այդ օրերուն։ Ամեն աշակերտ կերպով մը մաս կկազմեր խումբին, մեզ նման խեղճ բաղաձայններն անգամ։ Նվաստս, — այն ատեն բանաստեղծ, ավաղ, — բառեր կհորինեի եղանակներուն համար, զորս երգչախումբը պիտի երգեր իր մոտակա համերգներուն մեջ, և երբեք օրերուն թշուղի կշարժեի սեղանին վրա, ինչպես թշուղի շարժելու եկավ քանի մը անգամ Մեծարենցն ալ, որ հիվանդություն համար դարձանք մեկնած, բայց հաճախ կհանդիպեի դարձ, և խումբին մասնակցող բաղաձայններն մեկն էր Ռաֆայել Շիշմանյանի

հետ մեկտեղ, մինչ իր ընկերներն ավելի բախտավորները, ինչպես Գառնիկ Թուրքաճյանը, Կարո Քյուրքճյանը, Պողոս Գևորգյանը և այլն, խումբին մեջ կերպին արձակահամարակ։

Կերևակայեք Օրմանյանի հրճվածքը իտեսն երբեք հաղթանակին, որ հաղթանակ մըն էր իրեն համար ալ. ան ստիպվել էր մաքառել բարձրաստիճան կամ մանրուկ տիրացուներու դեմ, որոնք Հայ Եկեղեցի մեջ ավանդության հակառակ կզանգեին բազմաձայն երգեցողությունը և որոնք զուլալ, թեև հարգին տակեն, Վահրամ արքեպիսկոպոս Մանկունին էր, և միևնույն ատեն անվնաս դարձնել մատուցության թուղթերը, որոնք կտեղային Յուլիզ՝ Համիդը զգուշացնելով այս նորությունն, որ կռված էր բազմություն համախմբելու եկեղեցիները, «ո՛վ գիտե ինչու»։

Ազգային հիվանդանոցի տնայնագրությունը և, ամեն տարի Համբարձման օրը, մեծ շուքով տոնել կուտար Օրմանյան, պատրաստ էր տալով կարծես Ազգային Սահմանադրության տարեդարձներուն, որոնք նույնպես նույն օրերուն կտոնվեին երբեմն, նախ Բիշքոգի պուրակներուն, և հետո Ազգային Հիվանդանոցի պարտեզին մեջ։

Օրմանյան հոբելյաններ ևս կփնտներ, քիչ մը ոգևորություն մտցնելու համար այս կամ այն թաղին մեջ։ Այս կարգի հոբելյաններն մեկն էր Բերայի Ս. Երրորդություն եկեղեցի մեջ հարյուրամյակը, զոր Օրմանյան տոնել տվավ բացառիկ շուքով 1903-ին։ Տոն մը, ինչ առթիվ ալ ըլլա, միշտ կստեղծե խանդավառություն մը, ու խանդավառության ամեն վայրկյան սփոփանքի կաթիլ մըն է։ Խառնապող սրտերուն համար։ Բայց հայ ժողովուրդի ապրած դժնդակ օրերուն համար իսկապես հոբելյան մըն էր արձանագրությունը, զոր զետեղեցին Ս. Երրորդության ճակատը իր տնայնագրության առթիվ, և որ կրսեր, թե հոբելյանի այս հանդիսության Հայ Ազգը «տօնէ ու ցնծայ»։ Օրմանյանը երբ տապալեցին, «տօնէ ու ցնծայ» բառերը սրբեցին քարին վրային։

Օրմանյանի ներմուծած նորություններն մեկն ալ «կանանց հատուկ պատարագ»-ն էր, որ, Օրմանյանի կարծիքով, իբր թե կիները ավելի ևս պիտի տաքցնեին դեպի իրենց եկեղեցին, և հետևաբար՝ դեպի հայ ավանդությունները։

Օրմանյան իրեն համար պարծանք կսեպե դարձյալ իր մասնակցությունը բերած ըլլալ սուգի ինչ-ինչ արտահայտությանը, որոնք ազգային ցույցի մը բնույթն ունեին ինքնին։ Իր կազմակերպած հուղարկվորությունը նախ Գրիգորիս Արեւթճյան եպիս-

կոպոսին, զոր Համիդ տարիններն ի վեր աքսորական Պոլիս կապահեր իր «վտանգավոր» անցյալին համար, և որ ճիշտ այդ պատճառով չկրցավ Կիլիկիո կաթողիկոս ընտրվիլ հակառակ Ազգիկ կամքին: Քաջություն էր բացառիկ պատիվներով թաղել զայն, և «վայելուչ և փառավոր ընել իր հուղարկությունը», ինչպես կըսե Օրմանյան:

Քաջություն էր նույնպես Խրիմյանի մահվան առթիվ Օրմանյանի կազմակերպած փառաշուք Հոգեհանգիստը Մայր Եկեղեցվո մեջ, դեսպաններու իսկ ներկայությամբ: և խոսած քարոզը մարդու մը մասին, զոր Համիդ թշնամի նկատած էր և կնկատեր միշտ թուրք պետության և որուն Պոլսեն անցքը թույլ չէր տված, երբ ան կաթողիկոս ընտրվելն հետո, Երուսաղեմի իր աքսորեն էջմիածին պիտի մեկներ:

Հետմահու կազմակերպած հարգանքի բացառիկ ցույցերուն կարգին, Օրմանյան կհիշե Արիկ Ունճյանի հուղարկավորությունը ևս, մարդու մը, որ թեև մեծատուն, բայց հայու սիրտ կրեց և ոչինչ չխնայեց հայուն համար, և որ սակայն զոհ գնաց հայու մը գնդակին: Արիկ ունճյան իր ազգային զգացումներուն համար բանտ ալ նստած էր տագնապի տարիներուն, և Օրմանյան իր

դամբանականին մեջ հանդգնությունն ունեցավ ադոր ալ ակնարկելու, բանի տեղ չդնելով հանգուցյալին կտակը՝ անշուք թաղվելու և անոր պարագաներուն թախանձանքները: Քանի մը տարին անգամ մը Սահակ-Մեսրոպի տունը ևս ոգևորության պահ մը կստեղծեր Պոլսո մեջ. այդ օրն էր, որ տեղի կունենար Հովսեփ Իզմիրյանց գրական մրցանակի մրցանակաբաշխությունը:

Հովսեփ Իզմիրյանց, ղզլարցի, 10 000 ուրլիի կտակ մը ըրեր էր 1884-ին, կտակված գումարին տոկոսով վարձատրելու համար գրականության և պատմության վերաբերյալ լավագույն երկասիրությանց հեղինակները:

Կտակին նախատեսած մնայուն հանձնաժողովը Պոլիս կամար և նախագահն էր ինքը պատրիարքը: Պոլսո մեջ տեղի կունենային մրցանակներու բաշխման հանդեսներն ալ, և ընթերցումը քննիչներու տեղեկագիրներուն, որոնք երբեմն բանասիրական ուսումնասիրությանց ընտիր էջեր կըլլային:

Հոգեկան կյանքը, Օրմանյանի օրով, կծկրտած էր այսպես Եկեղեցվո հովանիին տակ: Եվ այնուամենայնիվ ան կունժած կամար: Շատ հզոր էր խորշակը, որպեսզի պզտիկ օվասիսներով ան թարմանալ կարենար:

8. ԳԱՎԱՌԸ ԵՎ ԻՐ ՑԱՎԵՐԸ

Հին պատմություն է: Գավառը միշտ դժգոհեղած է Պոլսեն: Զայն մեղադրած է միշտ, թե անտարբեր գտնված է իր ցավերուն ու կարիքներուն:

Ու տրտունջքը, շատ ալ անտեղի չէր: Հայկական Բյուզանդիոնը տաք չէր դեպի գավառը: Ան իր տարբեր հոգերը, ինչպես և իր սեփական զբոսանքներն ուներ, որպեսզի կարենար գավառը ևս մտքեն անցնել:

(Պոլիս ըսելով մենք այստեղ այն ալլասերած դասը կհասկնանք, որ լրիվ քաղցրի դարձած, Եվրոպան կկապվեր, առանց ներսեն բան մը փոխած ըլլալու: Այլապես բուն Պոլիսը գավառ մըն էր ինքն ալ, ուր կուգային ձուլվիլ բոլոր գավառները, ամեն մեկը բան մը բերելով հետը):

Օրմանյանի օրով շատ ավելի ճնշված էր գավառը: Համիդ և իր արբանյակները կսոսկային գավառեն. կկարծեին, թե ամեն շարիք և ամեն վտանգ հոնկե կմտնե Պոլիս: Պոլսո դռները փակած էին հետևաբար գավառին առջև, և ամեն գավառացի, որ կսակած կներշնչեր իրենց Պոլսո մեջ, կըշեին իր տեղը, երբեմն ավելի հեռուները:

Դրություն մըն էր այս, որ առաջին հերթին կանդամալուծեր գավառի հայ առևտուրը, որովհետև հայ վաճառականներն ալ ենթակա էին հաճախ միևնույն սեղմումներուն: Ասկի

զատ, փակ էր դուռը ապրուստ ճարելու համար գավառեն եկող հայ պանդուխտներուն: «Խաններուն մեջ դարձրա՛լ մնացած չէր», ու քարափին վրա հայ բեռնակիր ալլևա չկար, մանավանդ Համիդի վերջին տարիներուն: Պոլիսը փակ էր նաև ուսում առնելու համար Պոլիս գալ ուզող հայ պատանիներուն: Որոշ բախտավորություն մտառակ գավառներու հայերն ունեին, որոնք երբեմն կհաջողեին ներս սպրդիլ Պոլսո դռներեն: Հաճախ բացառություն էին հայ կաթողիկոսներն ալ, որոնք հայ չէին կոչվեր ալլևա, ալլ... «կաթողիկ միլիթի»:

Արդ, հայ գավառը դժգոհ էր Ազգեն և իր պատրիարքեն, ու միշտ կտրտնջար, թե անոնք լքած են զինք իր բախտին: Ինքզինք զրկված կզգար ան որևէ պաշտպանութենի բոլոր այն կեղեքումներուն, ճնշումներուն և սեղմումներուն դեմ, որոնց ենթակա էր տեղական իշխանությանց կողմն, և որոնք կսաստկանային քանի կերկարեր վարչակարգը:

Օրմանյան իր դեմ ուղղված այն մեղադրանքներուն, թե խուլ մնացած է գավառի ցավերուն հանդեպ, կսիրե պատասխանել, թե ոչ մեկը իրեն չափ սիրած է գավառը: Թե, երբ օրվան եպիսկոպոսներեն շատերը խուլս կուտային գավառեն, ինք Կարինեն սկսած է իր դործունեությունը, հոն մնացած է ամբողջ յո-

Պէր տարի, և անկե բաժնված է ոչ իր բաղ-
ման անբով: Թե, ասկե զատ, սորվեցուցած է իր
աշխատակիւրտներուն ալ գավառը սիրել, և աշխա-
տանաւած է, որեւէ թեմ թափուր չթողուլ:

Եթե Օրմանյան չէ կրցած գավառի բոլոր
պատկերներն դարմանը գտնել, ան կըսե, թե մեղ-
քաբ իրենը չէր: Երբ Համիդ գավառ բառեն
ստացանք, ուրիշ ի՞նչ կրնար ընել հայոց պատ-
մարտի, եթե ոչ բողոքել ու ողորդել: Ժիշտ է,
արդարեւ, որ ան դիմումները ըրած էր, որ-
պէսզի գավառի մեջ տիրող ճնշումները մեղ-
ան մանան, տուրքերու առթիւ կիրարկվող կեղե-
քութիւնները վերցվին, ինչպէս և ճամբորդու-
թյան սեղմումները թեթեւան: Բայց ճիշտ
է և այն, որ Օրմանյան բաղձացող չէր, որ
հայերուն թույլ տրվի զանգվածորեն հեռա-
նալ գավառնէ:

Օրմանյան ինքն է, որ կխոստովանի. «Գա-
վառացվոց մայրաքաղաք գալու արգելքին
դեմ մասնավոր պաշտպանութիւններ ըրած
եմ, բայց ընդհանուր պաշտպանութիւն չեմ աշ-
խատած, վասնզի ուղած եմ, որ ազգային գա-
վառներ ազգայիններով բազմամարդանան,
և հայաբնակ նահանգները անհայացնելու
վտանգը հեռանա»¹¹¹:

Փշտ խնդիր էր եղեր սկիզբեն ի վեր հայ
գավառները շամայացնելու հարցը: Շատեր
այն համոզման էին, որ ինչ ալ ըլլան ցավե-
րը զորս կկրեր իր օջախին մեջ, հայը պետք
չէր իր բույնը լքել: Օրմանյան ևս այդ կար-
ծիքն եղած է առաջին օրեն:

Ահա թե ինչ կգրե ինքն իսկ այդ մասին.
«Համարձակ պետք է ըսենք, թե Օրմանյան
Ղալաթիո քարոզչութեան և Կարնո առաջնոր-
դութեան օրերին սկսելով հայտնի հակառա-
կորդ եղած էր գավառացիներու պանդխտու-
թեան, որ հայաբնակ գավառներու հայաբնա-
կութիւնը կնվազեցներ, լքալ ընտանիքները
խեղճութեան կմատնէր, և քաղաքներու ու նա-
վահանգիստներու մեջ պանդխտ բազմու-
թեան կենցաղական ու բարոյական կապ-
կաններ: Նա հայերուն իրենց ծննդավայրին
մեջ մնալուն և աճելուն մեծ քարոզիչը եղած
էր, որ եթե գավառացի տեղական ղեկավարու-
թիւններու դիմաց կգտնվիր, այն ալ օգտա-
կար կսեպեր անոր միտքը սրելու և սիրտը
մթելու և յուր բնագավառին մեջ յուր քարո-
շութիւնը պատրաստելու: Այդ ձևը նպաստա-
վոր կգտնէր նաև Հայկական խնդիրին տեսա-
կետով. զի հայկական տարրին նվազելովը
Հայկական խնդիրին գետնին ալ կվնասվիր,
այլապէս ալ կվտանգվիր: Այս վնասն ազա-
կան համար հարկ էր հայ տարրը աճեցնել,
ընդարձակել, դաստիարակել, հարստացնել,
հողատեր ընել և հողալ, Հայկական խնդի-
րին ամրանալուն ծառայել: Ահա Օրմանյանի

և վարչութեան տեսակետը, անպատրաստ և
ապաժաման և անբանական փորձերն և ցույ-
ցերն խուսափիլ, որոնք Ազգը ևս քան զնս
տկարացնելու և վտանգելու կառաջնորդին:
Այս նպատակով էր, որ շաշխատեցան հայուն
տեղին ելնելը դուրացնելու, այլ մանավանդ
աշխատեցան դուրս ելլողներուն անպայման
և համարձակ վերադարձին, և բոլոր փախըս-
տական հայերուն իրենց տեղերը դառնա-
լուն»¹¹²:

Բայց չէր բավեր պնդել, որ հայը իր հայ-
րենական օջախին կապված մնա միշտ:
Պետք էր ամոքել իր վիշտերն ու կարիքները:
Իսկ Պատրիարքարանը զուրկ էր այդ հնա-
րավորութենէն: Ինչ որ կփորձէր ան, հեռու էր
աղետը դարմանել, ոչ իսկ սփոփել զայն:
Այդ փորձերը ձեռական միջոցառութենն մը
անդին չէին կրնար անցնիլ հաճախ:

«Գավառներու և վիճակներու հետ,— կը-
սե Օրմանյան,— տեսական և հաստատուն
հարաբերութիւն եմ պահած, ամեն գիրերու
պատասխանած եմ [Պատրիարքարանի] դի-
վանները ձանձրացնելու շփոթ, փորձով գիտ-
նալով, որ խնդրանքն զհաջանել անհնա-
րին եղած պարագային իսկ, գավառացվոց
մեծ միջոցառութիւն է գոնե երկտող պա-
տասխան մը առնել, որով կհուսադրվին, թե
լքված և երեսն թողված չեն»¹¹³:

Պշտիկ սպեղանիներով մեծ վերք մը կա-
րելի չէր ամոքել: Շատ մեծ էր ժողովուրդի
մը տանջանքը իր անզորութեան մեջ, և շատ
խորունկ իր հուսահատութիւնը, որպէսզի
սփոփիչ քանի մը խոսքով մեղմանար ահա-
վոր վիշտը:

Ու մանավանդ նյութական կարիքներն ալ
կային, ու տեղ-տեղ կարոտը նաև օրվան
պատառ մը հացին:

Օրմանյան, երբ պատրիարքութեան կոչվե-
ցավ, ինքզինք գտավ ահալոր պատկերի մը
առջև: Ազգային կյանքը կազմալուծված էր,
մարդիկ, սարսափահար, քաշված էին իրենց
պատանքը, ու զազան մը կար, որ կհսկեր
քիչ հեռուն, ճիրանները միշտ բացած: Ու
փոխարեն, կարիքներու ծով մը առջին, ու
գավառ մը, որ ճար ու դարման կաղերսեր:
Օրմանյան այդ գավառը կճանչնար, ու
անոր ցավերը գիտեր որեւէ մեկէն ավելի:
Յոթը տարիներ ապրած էր ինք անոր ծոցին
մեջ, ու մոտեն տեսած անոր կարոտութիւն-
ները: Այն օրերուն սովն էր, որ կլկեր զայն,
ու պետք էր եղած սովին դեմը կովիլ: Սովե-
լոց հանձնաժողովը, որուն աշխատակցած
էր Օրմանյան իր եղանդին բոլոր թափովը,
հրաշք էր գործած ատենին:

¹¹² «Ազգապատում», Գ, էջ 5085.

¹¹³ «Երեւոյն և խոսք», էջ 32.

(Շարունակելի)